

ԳՐԻԳՈՐ ԶՈՀՐԱՊԻ ԴԵՐՈՇ 1913 Թ. ՌՈՒՄ-ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ*

ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Գրիգոր Զոհրապ, հայկական բարենորոգումներ, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարան, ռուս-գերմանական փոխգլխավորության համաձայնություն, Հ. Վանդենհայմ, Մ. Գիրս, Ա. Մանդելշտամ:

Նախաբան

Գրիգոր Զոհրապը (1861–1915) XIX դարավերջի և XX դարակեսի արևմտահայ մտավորականության կարկառուն դեմքերից է: Նրա ինքնատիպ տաղանդը դրսևորվել է առաջին հերթին գրական-գեղարվեստական ստեղծագործություններում: Գ. Զոհրապը նորավեպի հայ արքան է, գրական ստեղծագործություններն աչքի են ընկնում արևմտահայ իրականության գերազանց խմացությունամբ և մարդասիրության վեհ գաղափարներով:

Արևմտահայերի ծանր գոյավիճակի և Հայաստանի ապագայի նկատմամբ ունեցած անհանգստությունը Գ. Զոհրապին դեռ երիտասարդ տարիքից մղել են զբաղվելու նաև հասարակական-քաղաքական գործունեությամբ: Նրա համար չրջադարձային էր 1908 թ., երբ արևմտահայ մյուս փտարանդի գործիչների նման Փարիզից վերադարձավ Կ. Պոլիս և ծավալեց հասարակական-քաղաքական ակտիվ գործունեություն: Ժողովրդական բարձր հեղինակությունը նրան հնարավորություն տվեց 1908–1914 թթ. երեք անգամ անընդմեջ ընտրվել երիտթուրքական խորհրդարանի պատգամավոր: Պատգամավորական գործունեության ընթացքում նա օսմանյան խորհրդարանում քննարկման առարկա դարձրեց ազատական բնույթի բազմաթիվ օրինագծեր, որոնց ընդունումը կայսրության տնտեսական, մշակութային և քաղաքական զարգացումը կտեղափոխեին առաջադիմական ուղու վրա: Իբրև պատգամավոր՝ ելույթներում մշտապես հանդես է եկել արևմտահայ ժողովրդի շահերի պաշտպանությամբ՝ փորձելով խոչընդոտել երիտթուրքերի վարած հակահայ քաղաքականությունը:

1912–1914 թթ., երբ Հայկական հարցը կրկին միջազգային դիվանագիտության օրակարգում էր, Գ. Զոհրապն ակտիվ մասնակցություն ունեցավ դրա շուրջ ծավալված բանակցային գործընթացին: 1913 թ. նոյեմբերի 17-ին Արշակ Չոպանյանին ուղղված նամակում Զոհրապը գրում էր. «Մեր դժբախտ դատին համար կաշխատիմ գիշեր ու ցորեկ ... Աստված օգնե անոր, քանի որ մարդիկ կը հեռանան անկե նորեն»¹:

* Ներկայացվել է 10. IV. 2023 թ., գրախոսվել է 02. V. 2023 թ., ընդունվել է տպագրության 29. XI. 2023 թ.:

¹ Զ օ հ ր ա պ. 2003, 270:

Դիրքավորումներ ռուս-գերմանական բանակցային գործընթացի նախօրեին

1913 թ. հուլիսին հայկական բարենորոգումների ռուսական նախագիծը քննարկելու համար Կ. Պոլսի Ենի-Քյոյ թաղամասում վեց տերությունների Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի և Իտալիայի մասնակցությամբ հրավիրված համաժողովը մտավ փակուղի: Համաժողովի աշխատանքների վերլուծությունից ռուսական դիվանագիտությունը եզրակացրեց, որ իր ներկայացրած նախագծի մի քանի անկյունաքարային հիմնադրույթներ առանձնակի սկզբունքայնությամբ ու համառությամբ են մերժվել Եռյակ դաշինքի՝ Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի և Իտալիայի կողմից: Կոչտ ընդդիմության հանդիպած գլխավոր պահանջներն էին՝ հայկական վեց վիլայեթների միավորումը մեկ նահանգի մեջ, տերությունների համաձայնությամբ եվրոպացի նահանգապետի նշանակումը, բարենորոգումների նկատմամբ տերությունների կողմից իրականացվող վերահսկողության մեխանիզմը և հայկական նահանգի պաշտոնեության ձևավորման սկզբունքը, այսինքն՝ ըստ ազգային պատկանելիության համեմատական, թե ըստ հավատքի հետևորդների հավասար ներկայացուցչության²: Հիմնախնդիրների հստակեցումից հետո ռուսական դիվանագիտությունը որոշեց փոխել մարտավարությունը: Ռուսաստանի արտգործնախարար Սերգեյ Սազոնովը հետագայում հիշում էր. «Ենի-Քյոյի հանձնաժողովում չհասնելով որևէ արդյունքի՝ ռուսական կառավարությունը որոշեց այդ անհաջողության առջև կանգ չառնել, փոխարենը այլ ճանապարհներով հասնել հայկական վիլայեթների թուրքական վարչակազմի գործողությունների նկատմամբ եվրոպական հսկողության հաստատման իր նպատակին»³: Ենի-Քյոյի անհաջողությունից հետո ռուսական նոր մարտավարությունը ենթադրում էր նախ վիճելի հարցերի շուրջ փոխզիջումների միջոցով համաձայնություն կայացնել Գերմանիայի հետ, իսկ այնուհետև այդ տարբերակը պարտադրել թուրքական կառավարությանը: Տրամագծորեն հակադիր տեսակետների տեղիք տված հիմնադրույթների մեջ ռուսական դիվանագիտությունն առանձնացրեց տերությունների համաձայնությամբ եվրոպացի նահանգապետի նշանակումը: Դա այն կարմիր գիծն էր, որից նահանջելն անթույլատրելի էր, քանի որ այդ դեպքում կարելի էր առհասարակ «խաչ քաշել» բարենորոգումների ամբողջ գործընթացի վրա: Ռուսաց դեսպան Մ. Գիրարը գտնում էր, որ եթե չթույլատրվի տերությունների մասնակցությունը եվրոպացի նահանգապետի նշանակման գործում և մերժվի նրանց հսկողությունը բարենորոգումների իրականացման վրա, ապա հայկական բարենորոգումները գործնականում կլինեն անգործադրելի⁴: Ինչ վերաբերում է մեկ ամբողջական հայկական նահանգ կազմավորելու դրույթին, ապա այդ հարցում գիշումն որքան էլ անցանկալի լիներ, այդուհանդերձ, ինչպես դեսպանն էր ենթադրում, թույլատրելի էր⁵: Ռուսական

² Архив внешней политики Российской империи (այսուհետ՝ АВПРИ), ф. Посольство в Константинополе, оп. 517/2, д. 3728, л. 122–123.

³ С а з о н о в. 2002, 157.

⁴ АВПРИ, ф. Канцелярия МИД, оп. 470, д. 114, л. 413.

⁵ Տե՛ս АВПРИ, ф. Посольство в Константинополе, оп. 517/2, д. 3728, л. 124.

դիվանագիտությունը գտնում էր՝ իր ներկայացրած նախագծի գլխավոր հակառակորդ Գերմանիայի կողմից հնչեցվող մեղադրանքը, թե Ռուսաստանը ցանկանում է Օսմանյան կայսրությունում ստեղծել ինքնավար միավոր ու հետո այն բռնակցել, կարելի էր ի չիք դարձնել՝ գնալով ծայրահեղ քայլի՝ համաձայնվել միասնական նահանգը երկու սեկտորի տրոհելու առաջարկի հետ: Փոխդիվան այս տարբերակն ընտրելով հանդերձ՝ ռուսական դիվանագիտությունը կատարում էր երկու կարևոր վերապահում: Նախ՝ սեկտորների պետք է բաժանվեր միայն այն տարածքը, որը սահմանագծված էր ռուսական նախագծով, այսինքն՝ զուտ մահմեդական բնակչություն ունեցող որևէ տարածք չպետք է կցվեր: Երկրորդ՝ սեկտորների գեներալ-նահանգապետերը պետք է նշանակվեին տերությունների համաձայնությամբ և ունենային բացառիկ իրավասություն նշանակելու և ազատելու իրենց ենթակա պաշտոնյաներին⁶:

Ռուս-գերմանական բանակցային փուլը սկսելիս դեսպան Մ. Գիրսը պետք է հաշվի առներ ոչ միայն հնարավոր զիջումների սահմանը, այլև դրանք համաձայնեցնել հայկական շրջանակների հետ: Հակառակ դեպքում ռուսական դիվանագիտությունը կրադարեր հայկական ձգտումների արտահայտիչը լինելուց և Գերմանիայի հետ մրցապայքարում կարող էր գրկվել բարենորոգումներ նախաձեռնողի կարգավիճակից: Հայկական շրջանակների և ռուսաց դեսպանության միջև կարծիքների ու տեսակետների լիակատար համերաշխությունն անհրաժեշտ էր նաև այն պարզ պատճառով, որ գերմանացի դիվանագետների մոտ չստեղծվեր տապալորություն, թե արևմտահայ գործիչներն ավելի զիջող են, քան ռուսական դեսպանությունը: Եվ երբ ռուսաց դեսպանը օգոստոսի 3-ին Գ. Զոհրապի միջոցով դիմեց պատրիարքարանին՝ պարզելու վերջինիս տեսակետը հայկական միասնական նահանգը երկու հատվածի բաժանելու վերաբերյալ, պատրիարքական հանձնախմբերը քննարկումների փուլն ավարտելուց հետո՝ օգոստոսի 15-ին, հատուկ նիստ հրավիրեցին: Պատրիարքական շրջանակների համար ծայրահեղ ծանր էր համակերպվել տրոհման անհրաժեշտության հետ. չէ որ դա իրենց առանցքային պահանջներից էր:

Գ. Զոհրապը դեսպանի հետ հանդիպման ժամանակ հայտնեց իր կարծիքը՝ այդ զիջման հետ ծայրահեղ դեպքում կարելի էր համակերպվել, սակայն վտանգավոր էր համարում այն, որ սեկտորներից մեկին պետք է միանար Տրապիզոնի վիլայեթը, որն ուներ գրեթե մեկ միլիոն մահմեդական բնակչություն: Այդ սեկտորում խնդիր էր առաջանալու ընդհանուր վարչական խորհուրդներում, ինչպես նաև՝ պաշտոնյաներ նշանակելիս ազգային պատկանելիությամբ համեմատական սկզբունքի կիրառումը: Ակնհայտ էր, որ այդտեղ հայազգի պաշտոնյաներ չէին լինելու: Դեսպան Մ. Գիրսը համոզում էր՝ հայկական նահանգը տրոհելու դեմ որքան էլ պատրիարքարանը դժգոհի, այդուհանդերձ, պետք է համակերպվել, քանի որ «մեր ծրագրին մեջ մեծ Հայաստան մը կադմեկու մասին հայտնված դիտողությունները ջրելու համար ըսինք ի հարկին թե հայկական շրջանին երկուսի բաժնվելն ալ կընդունինք հայտնված կաս-

⁶ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923). 1972, 261–262:

կածները վերցնելու համար»⁷: Պատրիարքարանի ղեկավարությունները փարատելու համար ղեկավարը Գ. Ջոհրապին հավաստիացնում էր, որ Տրապիզոնի վիլայեթը սեկտորին կցելու մասին դեռ խոսք չկա, իսկ լինելու պարագայում իրենք կպայքարեն համեմատական ներկայացվածության դրույթը չընդունելու համար⁸:

Պատրիարքարանի հանձնախմբերը ուսումնասիրելով խնդիրը՝ գտան, որ եթե տերությունների միջև հայկական բարենորոգումների շուրջ համաձայնություն կայացնելու համար խոչընդոտ է միասնական հայկական նահանգը, ապա ծայրահեղ դեպքում կարելի է համաձայնվել բաժանման հետ: Միաժամանակ ռուսական դիվանագիտությանը տեղեկացվեց, որ մարտավարական նպատակներով այդ գիծման մասին գերմանական կողմին պետք էր հայտնել միայն վերջին պահին, երբ սպառված կլինեին դիվանագիտական զինանոցի մյուս միջոցները: Օգոստոսի 16-ին պատրիարքարանի ներկայացուցչին այցելած ռուսական ղեկավարության առաջին թարգման Ա. Մանդելշտամը հայտնում էր, որ սեկտորների բաժանման հետ հարկավոր է համակերպվել նաև Տրապիզոնի վիլայեթը կցելու առաջարկի հետ, ինչը կարագացներ տերությունների միջև համաձայնության կայացումը⁹:

Ենի-Քյոյի բանակցությունների ձախողումից հետո ստեղծված իրավիճակը չէր համապատասխանում նաև Գերմանիայի շահերին: Նա թեև համաժողովում պաշտպանեց երիտթուրքերին, սակայն դա կատարեց «հայկական բարենորոգումների հակառակորդի» տխրահռչակ անուն վաստակելու գնով: Հուլիսի 9-ին, երբ դեռ Ենի-Քյոյի համաժողովի նիստերը չէին ավարտվել, ղեկավար Հանս Վանգենհայմն անհանգստացած Բեռլին հարցում էր ուղարկում, թե ռուսական նախագծի տապալումից հետո պատասխանատվությունից խուսափելու համար իրենք ի՞նչ արդարացումներով պետք է ներկայանան հայ հանրությանը¹⁰:

Անցանկալի պիտակավորումներից անհանգստացած էր նաև պետքարտուղար Գոթլիբ Ֆոն Յագովը, ով համոզված էր՝ Գերմանիայի համար խնդրի կարգավորման լավագույն միջոցը փոխգիշտումային տարբերակի հանգելն է: Հուլիսի 15-ին Վանգենհայմին ուղղված նամակում նա գրում էր, որ եթե Գերմանիայի դիմադրության պատճառով ռուսական նախագիծը տապալվի, ապա «ամենայն հավանականությամբ պետք է սպասել, որ Ռուսաստանը և նրան միացած տերությունները կաշխատեն իրենց հերթին տապալել մեր ցանկացած նախաձեռնություն: Հետևաբար, մեր շահերից է բխում ռուսական առաջար-

⁷ Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի ձեռագրատուն, վավ. 288, 165: Այս վավերագրում Գ. Ջոհրապի անունը բացակայում է: Նրա անվան փոխարեն գրված է «պատվիրակ», և միայն տարբեր երկրների արտգործնախարարությունների արխիվներից հանված փաստաթղթերի համադրմամբ հնարավոր է դարձել հիմնավորել, որ հայկական կողմի ներկայացուցիչը եղել է Գ. Ջոհրապը (մանրամասն տե՛ս Մ ա ղ ո տ ի - Ր ո ս յ ա ն. 2022, 90–110):

⁸ Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի ձեռագրատուն, վավ. 288, 165:

⁹ Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի ձեռագրատուն, վավ. 288, 165, 194–195:

¹⁰ Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919). 1995, 106.

կոլեկցիաների նկատմամբ չգրավել ժխտողական դիրք և միայն փորձել փոխ-զիջումների միջոցով հարթեցնել ամենազգայուն կետերի անկյունները»¹¹:

Կարևորելով արևմտահայության դերն Օսմանյան կայսրությունում իր տնտեսական և քաղաքական ծրագրերի իրականացման գործում գերմանական կառավարությունը մտադիր չէր համակերպել հայկական շրջանակներում հակագերմանական տրամադրությունների տարածման հետ: Ռուսաց դեսպան Մ. Գիրսի շնորհիվ Ենի-Քյոյի համաժողովի մանրամասներին պատրիարքական շրջանակները տեղեկացվել էին Եռյակ զինակցության պահ-վածքի մասին: Վերջիններիս դեսպանները հայ գործիչների հետ իրենց հանդիպումներով ու գրույցներով ևս համոզվել էին, թե ինչպիսի հիասթափեցնող տպավորություն են ստացել արևմտահայ հասարակական-քաղաքական ու հոգևորական շրջանները: Դեսպան Հ. Վանգենհայմը համոզված էր, որ հայկական միջավայրում հակագերմանական տրամադրությունները ուղևորական նպատակալաց քարոզչության արդյունք են: Գերմանական դեսպանությունը համաժողովի աշխատանքների արդյունքներից գոհ էր այնքանով, որքանով որ տապալվել էր ուղևորական նախագծի ընդունումը: Սակայն դժգոհ էր, որ Գերմանիան ներկայանում է որպես հայկական բարենորոգումներին հակառակորդ պետություն: Ուստի հուլիսի 22-ին կանցլեր Բեթման Հոլվեգին ներկայացրած հաշվետվությունում հակագերմանական «թունավորումները» կանխելու և Ռուսաստանին թուրքական լծից հայերին ազատագրողի կերպարից զրկելու նպատակներով դեսպան Հ. Վանգենհայմն առաջարկում էր մյուս տե-րությունների հետ հնարավորինս արագ հանդես գալ բարենորոգումների միասնական ծրագրով, որի առանցքային պահանջը կլինեի տեղությունների կողմից իրականացվող միջազգային վերահսկողության սկզբունքի ընդու-նումը:

Բանակցություններին մարտավարական ճիշտ ընթացք ապահովելու նպատակով Հ. Վանգենհայմը կանցլեր Բ. Հոլվեգին առաջարկում էր անմիջական բանակցություններ սկսել Ռուսաստանի հետ և նրան համոզել միանալու ապագա ուղևորական համատեղ ծրագրին: Դեսպանը կարծում էր՝ Ռուսաստանի համար ուղևորական համատեղ ծրագիրը կարող էր ընդունելի լինել, քանի որ նրանում ընդգրկվելու էին նաև Ա. Մանդելշտամի նախագծի մի շարք պահանջներ: Համատեղ ծրագրին Ռուսաստանի չմիանալու պարագայում դեսպան Հ. Վանգենհայմը, հենվելով Բ. Հոլվեգից ստացած տեղե-կությունների վրա, առ այն որ Անգլիան և Ֆրանսիան հակակրանքով են վերաբերվում ուղևորական նախագծին, առաջարկում էր բանակցություններ սկսել Մեծ Բրիտանիայի հետ: Դեսպանը ծայրահեղ դեպքում թույլատրելի էր հա-մարում նաև համատեղ ծրագրին Անգլիայի հետ Բ. Դուանը պարտադրելը: Հ. Վանգենհայմի կարծիքով՝ Ռուսաստանն արդեն ստիպված կլինեի միանալ գերմանական այս նախաձեռնությանը, քանի որ միայնակ չէր կարող թուր-քական կառավարությանը պարտադրել իր նախագիծը, իսկ այդ անկարողու-թյունն արևմտահայերի շրջանում կվարկաբեկեր նրան և կաթվածի կենթարկեր բարենորոգումներին միտված ուղևորական ղեկանազիտության հետագա գործո-ղությունները¹²:

¹¹ Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919). 1995, 110.

¹² Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919). 1995, 116.

Ակնհայտ էր՝ գերմանական դիվանագիտության մարտավարության նպատակը ոչ այնքան բարենորոգումների կիրառումն ապահովելն էր, որքան դրանցում Ռուսաստանի նախաձեռնության չեզոքացումն ու հայկական շրջանակներում Գերմանիայի խարխլված հեղինակության վերականգնումը։ Ինչ վերաբերում է թուրքական կառավարությանը, ապա դեսպանի համար ամենևին էլ մտահոգիչ չէր, որ նման մարտավարությամբ գերմանական դիվանագիտությունը կհարուցեր բարեկամ երիտթուրքերի դժգոհությունը։ Վանգենհայմը դրա դեղամիջոցն էլ ուներ։ Նախ համատեղ ծրագրում կլինեին նաև թուրքական առաջարկները, և երկրորդ՝ կմեկնաբաներ, որ այդպիսի մարտավարությամբ «խանգարում են Ռուսաստանին հանդես գալու թուրքիայի ամբողջականությունը վստահող բարենորոգումների հեռագնա նախագծով»¹³։

Գրիգոր Զոհրապը գլխավոր բանակցող

Ենի-Քյոյի համաժողովի ավարտից հետո Ռուսաստանը և Գերմանիան, պայմանավորված տարբեր շարժառիթներով ու նպատակներով, շահագրգիռ էին վերսկսել բանակցությունները։ Ուստի կողմերը հուլիսի կեսին երկկողմ ձևաչափով սկսեցին դեսպանատների թարգմաններ՝ Մանդելշտամի և Շյոնբերգի մակարդակով։ Դրանցում չոչափելի առաջնությանը հարձանագրվեց։ Ռուս-գերմանական բանակցությունները փակուղում էին, երբ հուլիսի 18-ին՝ Միջագետք և Կիլիկիա կատարած շրջագայություններից հետո, Կ. Պոլիս վերադարձավ գերմանացի նշանավոր արևելագետ Յոհաննես Լեփսիուսը, ով հայտնի էր հայասիրական բազմաթիվ հոդվածներով, ղեկուցումներով, հարցազրույցներով և մեծ հեղինակություն էր վայելում հայկական շրջանակներում։ Գերմանական դեսպանությունն օգտվեց անվանի գիտնականի ներկայությունից և փորձեց նրա միջոցով ուղիղ բանակցություններ սկսել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի հետ։ Լեփսիուսը գրեթե մեկ ամիս մնաց այդտեղ. սկզբում մասնավոր, այնուհետև պաշտոնական հանդիպումներ ունեցավ պատրիարքարանի Ապահովության հանձնաժողովի նախագահ Եղիշե արքեպիսկոպոս Դուրյանի, քարտուղար Վահան Փափազյանի (Կոմս), նախկին պատրիարքներ Մաղաքիա Օրմանյանի և Հովհաննես Արշարունու, ՀՅԴ ղեկավար որոշ անձանց ու «Ազատամարտ» թերթի խմբագրակազմի, ինչպես նաև՝ Գ. Զոհրապի հետ։ Որպես Գերմանիայի Արևելյան առաքելության ղեկավար՝ Լեփսիուսը պատրիարքարանի ներկայացուցիչների հետ հանդիպումներն անցկացնում էր գերմանական կառավարության անունից, հետևաբար, պարտավոր էր կարծիքներ ու տեսակետներ չոչափելու ընթացքում պաշտպանել իրեն լիազորող իշխանությունների տեսակետները։ Սակայն մեծ հայասերը, օգտագործելով իր կարգավիճակից բխող հնարավորությունները, սեփական կառավարությանն ուղղված հաշվետվություններում առաջարկում էր հայերի համար անխախտ համարվող պահանջներում ցուցաբերել բարի կամեցողություն, ինչը համակրանքի ալիք կառաջացնի նրանց շրջանում¹⁴։

¹³ Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919). 1995, 117.

¹⁴ Տե՛ս Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919). 1995, 122–125.

Մասնավոր հանդիպումների միջոցով խնդիրն ուսումնասիրելուց հետո Յո. Լեփսիուսը հուլիսի 27-ին այցելեց պատրիարքարան ու հայտարարեց, որ Գերմանիան կատարել է զիջումներ, ուստի ինքը խնդրում է պաշտոնական ներկայացուցիչ բանակցություններ սկսելու համար: Պատրիարքարանը պաշտոնական ներկայացուցիչ նշանակեց Գ. Զոհրապին¹⁵, ում հետ էլ դոկտոր Լեփսիուսի բանակցություններն ամփոփվեցին վեց կետից բաղկացած կիսապաշտոնական գրավոր պայմանավորվածություններում: Դրանք էին. «1 Ընդհանուր քննիչները պիտի ըլլան Եվրոպացի և նշանակուած Բ. Դուան կողմէ՝ Պետությունաց համաձայնություններ: 2 Ընդհանուր քննիչը իրավունք պիտի ունենայ պաշտոնէ գրկելու ամէն կարգի պաշտոնատարներ, մեջը ըլլալով վայրեր: 3 Խառն ազգաբնակչութիւն ունեցող սանճագներու մէջ, ընդհանուր և վարչական խորհուրդներու ակնարկներու բաշխման ընթացքին, մահմեդականներու և ոչ-մահմեդականներու հավասարություն սկզբունքի կիրառում: 4 Հանրային պաշտոններու բաշխման ընթացքին, նոյն սկզբունքի կիրառումը՝ մահմեդական և ոչ մահմեդական պաշտոնատարներու նկատմամբ: 5 Մահմեդական գաղթականներ, ընդհ. քննիչներու համաձայնություններ միայն կրնան հաստատուիլ, 7 վիլայեթներէն ունէ մէկուն մէջ: 6 Շրջանային գինուորական ծառայությունը ընդունված է՝ պայմանով որ որևէ կերպով չը վնասէ կայսրություն հան ապահովությունը»¹⁶:

Պատրիարքական շրջանակները գոհ էին փոխհամաձայնության կայացումից: Պարզապես նրանց անհանգստացրել էր մեկ այլ հանգամանք. Գ. Զոհրապի հետ բանակցությունների ժամանակ դոկտոր Լեփսիուսը¹⁷ բարեկամաբար խորհուրդ էր տվել հրաժարվել Հայկական հարցի միջազգայնացումից ու Կ. Պոլիս հրավիրել Հայ ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշային, չվստահել ռուսներին, որոնք ցանկանում են բարենորոգումների հարցը կապել Բալկանյան երկրորդ պատերազմի հետևանքով առաջացած Աղբրիանապոլսի խնդրի հետ¹⁸, և, վերջապես, արագացնել թուրքերի հետ բա-

¹⁵ Բանակցային գործնթացին Զոհրապի մասնակցությունը երիտթուրքերի վրեժ-խնդրությունից հետո պահելու նպատակով որոշակիորեն գաղտնիացվել է, ուստի գլխավոր բանակցող անձ նշանակվելու մասին գրավոր վկայություն գոյություն ունենալ չի կարող: Սակայն Կ. Պոլսի դիվանագիտական կորպուսի հետ իր բանակցությունների հաճախականության, բովանդակության և արդյունքների ուսումնասիրությունը մեզ բերել է այն համոզման, որ 1913 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին Հայկական կողմից գլխավոր բանակցողը եղել է Գ. Զոհրապը (մանրամասն տե՛ս Մ ա Ր տ ի Ր ո ս յ ա ն. 2022, 90–110):

¹⁶ Փ ա փ ա գ ե ա ն. 1952, 589:

¹⁷ Զոհրապի հետ հանդիպումից հետո Լեփսիուսը մեկնեց Եվրոպա և Պողոս Նուբար փաշային աջակցեց գերմանական հասարակական կարծիքը՝ ձգտելով Հայկական հարցի տրամադրելու աշխատանքներում (տե՛ս Մ ա Ր տ ի Ր ո ս յ ա ն. 2022, 90–110):

¹⁸ Բալկանյան երկրորդ պատերազմի (1913 թ. հունիսի 29–օգոստոսի 10) ընթացքում Օսմանյան կայսրությունը վերագրավել էր նախորդում կորցրած Աղբրիանապոլիսը: Ռուսաստանը դիվանագիտական ճնշումների միջոցով ցանկանում էր այն վերադարձնել Բուլղարիային, ինչը Զոհրապի մոտ ողջամիտ կասկած էր հարուցել, որ Ռուսաստանն այդ նպատակին հասնելու համար կարող էր զոհաբերել Հայկական բարենորոգումների խնդիրը:

րենորոգումների շուրջ համաձայնության կայացումը: Դուրսը Լեփսիուսի խորհուրդների վերլուծությունը պատրիարքական շրջանակներին բերեցին այն համոզման, որ դեսպան Հ. Վանգենհայմը գործում էր երիտթուրքական կառավարության հետ համաձայնեցված: Դրա վառ ապացույցն էր նաև այն փաստը, որ Օսմանյան կայսրության ներքին գործերի նախարար Թալեաթ բեյը հուլիսի 30-ին իր մոտ էր հրավիրել թուրքական խորհրդարանի հայազգի պատգամավորներ Գ. Ջոհրապին և Վարդգեսին (Հովհաննես Սերինյուլյանին) ու նրանց հորդորել խնդիրը լուծել թուրքերի և «հայերի անմիջական բանակցություններով»¹⁹: Նա նույնպես խորհուրդ էր տվել Կ. Պոլիս հրավիրել Պ. Նուբարին, հրաժարվել եվրոպական երկրների հետ բանակցություններից և չվստահել ռուսներին, քանի որ նրանց ծրագիրը Ենի-Բյույում արդեն մերժվել է: Ինչ վերաբերում է եվրոպական վերահսկողությանը, ապա Թալեաթը վստահեցնում էր՝ այն սկզբունքորեն առկա է, քանի որ «դեսպանները տալիս են իրենց ցուցումները Բ. Դուան ամեն անգամ, երբ քուրդը սպանում է հային»²⁰:

Լեփսիուսի և Թալեաթի հետ բանակցությունների ամփոփումից հետո և դրանց արդյունքների նկատմամբ ռուսական դիվանագիտության դիրքորոշումը հստակեցնելու նպատակով օգոստոսի 3-ին Գ. Ջոհրապն այցելում է Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանատուն²¹: Նա դեսպան Մ. Գիրսին տեղյակ պահեց ինչպես Լեփսիուսի հետ բանակցություններում գրանցված գոհացուցիչ արդյունքների, այնպես էլ գերմանական դիվանագիտության ու Թալեաթի նույնաբերական խորհուրդների հետ: Դեսպանը հավաստիացրեց, որ Ռուսաստանը երբեք Ադրիանապոլսի խնդրի լուծման համար չի գոհաբերի Հայկական հարցը, քանի որ «Հայկական բարենորոգմանց գործադրությունը մեր ասիական սահմանին կից կարգ-կանոն հաստատելու հարցն է, ինչ որ ուղղակի ռուսական շահ մը կներկայացնե»²²: Ինչ վերաբերում է շտապելու ու թուրքերի հետ արագ համաձայնության գալու Յո. Լեփսիուսի խորհրդին, ապա դեսպանը նկատեց, որ գերմանական դիվանագիտությունը ցանկանում է իր միջնորդությամբ թուրքերի և հայերի միջև կայացնել փոխըմբռնում, ինչը գերմանական դեսպանության ծանրակշիռ հաջողությունը կլինի: Պատահական չէր, որ Եռյակ դաշինքի երկրների Կ. Պոլսի երեք դեսպաններն էլ անհամբեր սպասում

¹⁹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923). 1972, 266:

²⁰ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923). 1972, 266:

²¹ Ռուսաստանի արտգործնախարարության 1915 թ. հրատարակած «Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении» փաստաթղթերի, ինչպես նաև Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի թիվ 288 փափեռագրերի ժողովածուներում չի նշվում, թե ո՞վ է բանակցել Մ. Գիրսի, Լեփսիուսի և Թալեաթի հետ: Ռուսական կայսրության արտաքին քաղաքականության արխիվի թիվ 733 գաղտնի հեռագրում թվագրված «3 օգոստոսի 1913 թ.» Մ. Գիրսն արտգործնախարար Ս. Սազոնովին հայտնում է, որ Լեփսիուսի և Թալեաթի հետ բանակցություններ վարող անձը Գ. Ջոհրապն է, ով հիշյալ օրը «այցելել է իրեն խորը երախտագիտություն հայտնելու հայ ժողովրդի շահերը հոգալու համար» (տե՛ս АВПРИ, ф. Канцелярия 1913г., д. 115, л. 98):

²² Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի ձեռագրատուն, վավ. 288, 166:

էին Պողոս Նուբար փաշայի ժամանելուն և նրա հետ համաձայնություն կայացնելուն:

Օգոստոսի 19-ին գերմանական ղեկավարությունը վերջին փորձն արեց բարենորոգումների խնդիրը միջազգային կարգավիճակից զրկելու և հայ-թուրքական բանակցությունների դաշտ տեղափոխելու համար: Այդ օրը գերմանական ղեկավարատան երկրորդ թարգման Շյոնբերգն Մանդեղլտամին հայտնեց՝ բոլոր այն զինվորները, որոնք կատարվել են իր և Յո. Լեփսիուսի միջոցով, չեղյալ են հայտարարվում: Ա. Մանդեղլտամն ուղղակի ապչած էր: Անակնկալ դիմափոխությունը (volte-face)²³ նշանակում էր վերջակետ դնել ուսուցանական բանակցություններին: Ա. Մանդեղլտամին այլ բան չէր մնում քան խիստ տոնով դատապարտել գերմանական կողմի պահվածքը և որպես վերջին խոսք հայտարարել, որ «ոուսները իրենց ծրագրեն ոչ մեկ զինված պիտի ընեն բացի մեկ կետեն, այն է ի հարկին երկու secteur ընդունիլ հյուսիսեն հարավ բաժնելով, բայց անհողողող պիտի մնան մյուս բոլոր կետերուն մասին, զոր գերմաններն ալ գրեթե ընդունած էին»²⁴:

Գերմանացիների դիմափոխության մասին Ա. Մանդեղլտամի գեկուցումը հիասթափեցնող տպավորություն թողեց նաև գեսպան Մ. Գիրսի վրա: Նա Մանդեղլտամին արգելեց շարունակել բանակցությունները և հայտարարեց, որ գեսպան Հ. Վանգենհայմը պետք է բացատրություններ տա այս տգեղ դիմաշրջության համար:

Հայկական պատրիարքական շրջանակները, մասնավորապես՝ Գ. Զոհրապը, օգոստոսի 20-ին Ա. Մանդեղլտամից տեղեկացան գերմանական կողմի դիմաշրջության մասին: Նրա համար ևս նորությունն անսպասելի էր, բայց առավել անհանգստացնող էր Ա. Մանդեղլտամի հուսահատվածությունն ու ընկճվածությունը: Զրույցի ընթացքում վերջինս նկատեց, որ «եթե հայկական խնդիրը պետութեանց ոմանց և թուրքիո հակառակությանց հետևանքով խափանվի և եթե լուծվամբ ընդունեն այս վիճակը աշխարհը պիտի ըսե թե հայերը բան մը չէին պահանջեր, և թե ոուսներ հայերու անունով և չինծու կրողոքեին և ունեֆորմ կպահանջեին»²⁵: Հայկական հարցի վերաբացումից հետո ուսուցող դիվանագետներն էլ մշտապես վստահ էին եղել հայկական բարենորոգումների բարեհաջող ավարտի մեջ, և սա առաջին դեպքն էր, երբ դիտարկվում էր տապալման հնարավորությունը:

Գերմանական դիմափոխության մասին շփոթեցնող տպավորությունն արագ հաղթահարելուց հետո Գ. Զոհրապն Ա. Մանդեղլտամին ներկայացրեց կատարվածի մասին իր վերլուծությունը, ինչը տրամաբանական համարեց նաև առաջին թարգմանը: Բանն այն է, որ օգոստոսի 17-ին Գ. Զոհրապն իր տանը հյուրընկալել էր ներքին գործերի նախարար Թալեաթ, Պետիտրոֆի

²³ Volte-face-ը ֆրանսերենից թարգմանաբար նշանակում է դիմափոխություն: Դիվանագիտական վարկեյակարգում համարվում է տգեղ և դատապարտելի, քանի որ նշանակում է հրաժարում բանակցային գործընթացում ձեռք բերված պայմանավորվածություններից:

²⁴ Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի ձեռագրատուն, վավ. 288, 200, Մ ա ը տ ի ը ո ս - յ ա ն. 2022, 96:

²⁵ Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի ձեռագրատուն, վավ. 288, 198, Մ ա ը տ ի ը ո ս - յ ա ն. 2022, 95:

նախագահ ինչպիսիք և Իթթիհատ կուսակցության գլխավոր քարտուղար Ֆեհմի բեյերին: Ձոհրապից բացի՝ հանդիպմանը մասնակցել էին նաև պատրիարքարանի Ապահովության հանձնաժողովի անդամ Հարություն Շահրիկյանը և օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր Վարդգես Սերինկյուլյանը: Հանդիպման մասնակիցները ոչ պաշտոնական քննարկել էին հայկական բարենորոգումներին առնչվող ընդհանուր բնույթի հարցեր: Քանի որ կողմերը պայմանավորվել էին մի քանի օր անց կրկին հանդիպել ու շարունակել քննարկումները, Գ. Ձոհրապը կարծում էր՝ «հավանաբար մեզի հետ իրենց համաձայնությունը հաջողեցնելու համար անոնք դիմած են Վանգենհայմին որ մեզ չքաջալերեն գիշումներ ընելով, որովհետև այդ պարագային հայերը չպիտի ուզեին թուրքերու հետ բանակցիլ և խնդրած ըլլան որ դեսպանը հաշտեցնեզմեզ, որպեսզի իրենց դիմենք»²⁶:

Գ. Ձոհրապի այս վարկածի հիմնավորվածության մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ նույն օրը՝ օգոստոսի 20-ի առավոտյան, մինչ Ա. Մանդելշտամին հանդիպելը, նրան էր այցելել գերմանական դեսպանատան հայազգի մի պաշտոնյա, ով հայտնել էր՝ դուկտ. Շյոներբերգը ցանկանում է հանդիպել և մտքեր փոխանակել հայկական բարենորոգումների շուրջ: Հանդիպումը կայանալու էր Կ. Պոլսի Թարապիա թաղամասում գտնվող Թոգադյան սրճարանում Շյոներբերգի նախընտրած ժամին: Համոզված, որ գերմանական դիվանագիտության դիմափոխությունը թուրքական կառավարության պատվերն է՝ Ձոհրապը որոշեց Շյոներբերգի հետ հանդիպման ժամանակ հայկական պահանջներում անդրդվելի մնալ: Իսկ երիտթուրքերի հետ հանդիպումը չեղարկեց:

Նույն օրը գերմանական դեսպանությունում տիրող միջնորդության ծանոթանալու և ընդհանուր տրամադրություններ շոշափելու նպատակներով Գ. Ձոհրապն այցելեց իր վաղեմի բարեկամներից “Frankfurter Zeitung” թերթի թղթակից Վայսին, ով մեծ հեղինակություն ուներ գերմանական դեսպանությունում և հայտնի էր նաև հայասիրական տրամադրություններով: Նա Գ. Ձոհրապին վստահեցրեց, որ Բեռլինի վերաբերմունքը հայկական բարենորոգումների նկատմամբ չի փոխվել, պարզապես Հ. Վանգենհայմը կարծես «հալված» լինի վարչապետ Սայիդ Հալիմի գործունեությամբ: Վայսը համոզմունք հայտնեց, որ ստեղծված արհեստական դժվարությունները շատ արագ կհաղթահարվեն և խորհուրդ տվեց խնդրագրով դիմել հայասիրական տրամադրություններով հայտնի Գերմանիայի կայսրուհի Ավգուստա Վիկտորիային, ով արքունիքում մեծ ազդեցություն ուներ, նաև խոստացավ գերմանական դեսպանությունում աշխատել հօգուտ հայկական բարենորոգումների ու թերթում հանդես գալ հատուկ հոդվածով²⁷:

Գերմանական դիվանագիտության դիմաշրջությունը զայրացրել էր նաև մեծ հայասեր դուկտոր Լեփսուսին, ով գրեթե մեկ ամիս շարունակ բանակցություններ էր վարել Կ. Պոլսի պատրիարքարանի հետ և հենց իր մասնակցությամբ էր ձեռք բերվել կիսապաշտոնական գրավոր պայմանավորվածությունները: Այցելելով Գերմանիայի պետքարտուղարի տեղակալ Արթուր Յիմ-

²⁶ Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի ձեռագրատուն, վավ. 288, 200, Մ ա ը տ ի ը ո ս - յ ա ն. 2022, 96:

²⁷ Տե՛ս Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի ձեռագրատուն, վավ. 288, 203, Մ ա ը տ ի ը ո ս յ ա ն. 2022, 97:

մերմանին՝ Լեփսիոսն իր զայրույթն ու վրդովմունքն արտահայտեց կատարվածի նկատմամբ: Երկարատև զրույցի ընթացքում Ա. Յիմմերմանը հավաստիացրեց՝ ինքը հայկական բարենորոգումների շուրջ ուսա-գերմանական համաձայնության կողմնակից է և կատարվածի մեղքը բարդեց Շյոնբերգի վրա, իսկ դեսպան Վանգենհայմի մասին ասաց, թե նա «ուսու քաղաքականության մասին ավելի կասկածոտ է, քան պետք է»²⁸:

Երիտթուրքերը, օգտվելով գերմանական դիվանագիտության դիմաշրջությունից և խեղաթյուրելով օգոստոսի 17-ին Գ. Զոհրապի տանը տեղի ունեցած հանդիպման էությունն ու նշանակությունը, հայտարարեցին, որ հայկական շրջանների հետ իրենք արդեն գտել են համաձայնության եզրեր, ուստի տերությունների միջամտությունն ավելորդ է²⁹: Ակնհայտ էր, որ գերմանական դիվանագիտության կազմակերպած դիմաշրջությունը նպատակ ուներ հայկական շրջաններին ցույց տալ՝ Ա. Մանդելշտամի ուսական ծրագիրը հիմնովին անընդունելի է, և նրանց մնում է միայն մեկ ելք՝ համաձայնության գալ թուրքական կառավարության հետ: Ըստ էության, հայկական բարենորոգումների դեմ գերմանական և օսմանյան կայսրությունները հանդես էին գալիս միասնական մարտավարությամբ:

Թուրքական հայտարարությունները և գերմանական դիվանագիտության շրջադարձը պատրիարքական շրջանակների վրա ուղղակի չչմեցուցիչ տպավորություն թողեցին: Պատրիարքարանը, իրեն խաբված զգալով, օգոստոսի 29-ին տերությունների Կ. Պոլսի դեսպաններին հանձնեց հատուկ հուշագիր, որում առաջադրված էին հայկական բարենորոգումների հինգ ծրագրային պահանջներ. 1) վեց հայկական վիլայեթի միավորումը եվրոպացի նահանգապետի գործադիր իշխանությանը, 2) նահանգապետի նշանակումը տերությունների համաձայնությամբ, 3) հայկական նահանգի վարչական ու դատական բոլոր պաշտոնյաներին նշանակելու և ազատելու գեներալ նահանգապետի բացառիկ իրավունքը, 4) մահմեդականների ու քրիստոնյաների միջև հավասար ներկայացուցչության սկզբունքի կիրառումը, 5) եվրոպական վերահսկողության հաստատումը³⁰: Պատրիարքարանը գտնում էր՝ այս պահանջները բոլոր դեպքերում անխախտ են, քանի որ դրանք հայկական բարենորոգումների անկյունաքարերն են: Վերոհիշյալ հուշագիրն ավարտվում էր հետևյալ խոսքերով. «Անհայտության և ծայրահեղ լարվածության այն դրությունը, որի մեջ արդեն կես տարի է ինչ գտնվում է հայ ժողովուրդը չի կարող չարունակվել առանց մտքերի հանգստության համար վտանգների և չառաջացնել հրապարակականություն»³¹:

Թեև հուշագիրը հանձնվել էր Կ. Պոլսի մեծ պետությունների բոլոր դեսպանատներին, սակայն հասկանալի էր, որ հիմնական հասցեատերը գերմանականն էր: Ընդառաջելով գերմանական դեսպանատան ցանկությանը՝ օգոստոսի 30-ին Զոհրապը հանդիպեց Շյոնբերգին: Պատրիարքարանի համար այս հանդիպումը կարևորվում էր այնքանով, որ նախ՝ օգոստոսի 19-ից հետո դա-

²⁸ Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի ձեռագրատուն, վավ. 288, 283:

²⁹ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 35, թ. 20:

³⁰ Տե՛ս АВПРИ, ф. Посольство в Константинополе, оп. 517/2, д. 3734, л. 183.

³¹ АВПРИ, ф. Посольство в Константинополе, оп. 517/2, д. 3734, л. 183.

դարել էին Մանդելշտամ–Շյոնբերգ հանդիպումները և հայկական բարենորոգումների շուրջ բանակցությունները մտել էին փակուղի, և երկրորդ՝ անհրաժեշտ էր ճշտել օգոստոսի 29-ի հուշագրի նկատմամբ գերմանական դիվանագիտության վերաբերմունքն ու դիրքորոշումը: Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանատան համար հերթական քայլն էր բարենորոգումների խնդիրը հայ-թուրքական հարաբերությունների դաշտ տեղափոխելու համար: Հանդիպման նպատակը Շյոնբերգը ձևակերպեց հետևյալ կերպ. «Կուզեցրել այն կարծիքը հայոց որ դեսպանատունը կդիմադրե բարենորոգմանց, ընդհակառակն նա անոր հաջողելուն կբաղձա»³²: Նա, ըստ էության, գեմանացի դիվանագետների առաքելությունը տեսնում էր բարենորոգումների հայկական և թուրքական ծրագրերի մերձեցման մեջ: Սակայն Գ. Ջոհրապը ճշտեց, որ հանդիպումը նվիրված է հայկական և գերմանական տեսակետների քննարկմանը, այլ ոչ թե՝ հայկական ու թուրքական ծրագրերի «մերձեցմանը», մանավանդ որ հայկական բարենորոգումների թուրքական ծրագիր գոյություն էլ չունի: Ինչ վերաբերում է գլխավոր վերատեսուչների լիազորությունների թուրքական օրինագծին, ապա Գ. Ջոհրապն ապացուցեց՝ դա կազմվել էր գերմանական դեսպանատան խորհրդով և այնքան հապճեպ, որ անգամ չէին էլ հասցրել համապատասխանեցնել թուրքական գործող օրենսդրությանը, ինչը նույնիսկ Թալեաթն էր իրեն խոստովանել:

Շյոնբերգը պնդում էր՝ երիտթուրքերը երբեք և ոչ մի պարագայում չեն ընդունի մեկ միասնական հայկական նահանգի ձևավորումը, գլխավոր վերատեսուչներին տերությունների համաձայնությունամբ նշանակելը, որ հայերը պետք է լինեն ավելի զիջող, տերությունները թուրքերի վրա երբեք ուժ չեն գործադրի հայկական բարենորոգումները պարտադրելու համար, հայկական բարենորոգումների կիրառման հաջողությունը պետք է փնտրել համակայսերական բարենորոգումների շրջանակներում և այլն:

Ի պատասխան Շյոնբերգի պնդումների, Ջոհրապը ներկայացրեց հայկական տեսակետները: Առաջին հայերը ինքնավարություն չեն պահանջում, ինչպես այդ օրերին պնդում ու դրանից չէին հրաժարվում արաբական վիլայեթները: Եթե բարենորոգումների նկատմամբ եվրոպական վերահսկողություն չլինի, ապա անօգուտ է բարենորոգումներով զբաղվելը. հետևաբար, Գերմանիան պետք է ընտրություն կատարի կամ, առհասարակ, հրաժարվել բարենորոգումներից կամ ընդունել եվրոպական վերահսկողության անհրաժեշտությունը: Խնդրի էությունը ոչնչով չի փոխվի, եթե թուրքական կառավարությունը գլխավոր վերատեսուչ նշանակի եվրոպացի պաշտոնյայի, քանի որ, Ջոհրապի կարծիքով, «եթե օտար պաշտոնյան Բ. Դոնեն կախում ունենա ոչինչ պիտի կրնա ընել: Իր ամսեկանը անկե պիտի ստանա և տաճկաց հաճելի լինելուն պիտի նայի»³³: Երկրորդ՝ համակայսերական բարենորոգումների մեջ հայկականը տարրալուծելը և դրանով հարցը փակելը, ինչպես Գ. Ջոհրապը նկատեց, հին հնարք է, քանի որ թուրքերի «խոսած բարենորոգումներն ալ հինցած փտած բաներ են: Ամեն անգամ որ ընկճված ազգ մը բարենորոգում մը պա-

³² Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի ձեռագրատուն, վավ. 288, 222, Մ ա Ր տ ի - Ր ո ս յ ա ն. 2022, 100:

³³ Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի ձեռագրատուն, վավ. 288, 226, Մ ա Ր տ ի Ր ո ս յ ա ն. 2022, 102:

Հանջեր է, անոնք հիմնական reforme-ը ուզած են, ընդհանուր բարենորոգում, եվրոպացի պաշտոնյաներու աջակցություն, ասոր վրա ավելի խոսիլ չարժեք»³⁴:

Քանի որ Շյոնբերգը բանակցություններում հանդես էր գալիս Թուրքիայի փաստաբանի դիրքերից, հանդիպման սկիզբը շատ կոշտ ու այլընտրանք չընդունող տոնով էր ընթանում: Մի պահ զրուցակիցները նույնիսկ կանգ առան. ենթադրվում էր, որ բանակցություններն ավարտված են: Սակայն կողմերից և ոչ մեկին ձեռնադրելու չէր ձեռնուռնայն հեռանալը: Մի կողմ թողնելով հայ-ուսական, հայ-թուրքական հարաբերությունները և, անգամ, բարենորոգումների խնդիրն առհասարակ՝ Գ. Զոհրապյան առաջարկեց քննության առարկա դարձնել հայ-գերմանական հարաբերությունները, որոնք նա ամփոփեց ընդամենը մեկ հարցում. Գերմանիան ցանկանո՞ւմ է Օսմանյան կայսրությունում ունենալ թշնամի, թե՞ բարեկամ հայ ժողովուրդ: Այսպիսի ձևակերպումը Շյոնբերգից պահանջում էր հստակ պատասխան, իսկ Զոհրապյանը՝ հայ-գերմանական շահերի ներդաշնակեցման տեսլական: Արժևորելով Հայկական լեռնաշխարհ Գերմանիայի ներթափանցմամբ հայ ժողովրդի անվտանգության և ապահովության մակարդակի բարձրացման բացառիկ հնարավորությունը՝ Գ. Զոհրապյանը հայտարարեց. «Մեր քաղաքական ուղղությունը հետևյալն է. նախ հաշտ ըլլալ Օսմանյան պետության հետ, ուր պիտի ապրինք, երկրորդ՝ ուսս պետության հետ որ սահմանակից է, և ուր այնքան հայեր կընակին և հանգիստ կյանք կվարեն, երրորդ՝ Գերմանիոյ բարեկամություն հենուկ կիցիկիւ և Միջին Ասիո (նկատի ունի Փոքր Ասիայի տարածքները – Մ. Մ.) մեջ»³⁵: Զոհրապյանը Շյոնբերգին զգուշացրեց՝ միայն հայ-գերմանական բարեկամությանը չվնասելու անկեղծ մղումից ելնելով է, որ պատրիարքարանը հանրային հնչեղություն չի տվել Լեփսիոսի միջոցով ձեռք բերված պայմանավորվածություններից հրաժարվելու գերմանական դիվանագիտության դատապարտելի վարքագծին: «Մենք, – ասաց Զոհրապյանը, – փոքրամասնություն մըն ենք որ Գերմանիո և հայոց մերձեցման կաշխատինք: Արդ, եթե այս իմացվեր, մեծ հարված մը պիտի ըլլար մեր գործին: Ես կուզեի որ ոչ միայն Գերմանիո ընդդիմությունը չըլլար, այլ անոր աջակցության պարտենք մեր հաջողությանը, գոնե մասամբ»³⁶:

Այսպիսի հիմնավորումներից հետո գերմանացի դիվանագետը ստիպված էր տեղի տալ: Կողմերը հանդիպումն ամփոփեցին հետևյալ կերպ. ա) պատրիարքարանի հատուկ հուշագրի ծրագրային հինգ պահանջները մնում են ուժի մեջ, բ) եվրոպացի բարձրաստիճան պաշտոնյան պետք է նշանակվի տերությունների համաձայնությունամբ, գ) երկու գլխավոր վերատեսուչներ նշանակելու պարագայում պետք է ընդլայնել նրանց լիազորությունները՝ ընդհուպ վալիներին նշանակելու ու ազատելու իրավասության, դ) վարչական հիմնարկներում քրիստոնյաների և մահմեդականների միջև հավասարության սկզբունքի կի-

³⁴ Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի ձեռագրատուն, վավ. 288, 226, Մ ա ը տ ի ը ո ս - յ ա ն. 2022, 102:

³⁵ Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի ձեռագրատուն, վավ. 288, 228, Մ ա ը տ ի ը ո ս - յ ա ն. 2022, 103:

³⁶ Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի ձեռագրատուն, վավ. 288, 229–230, Մ ա ը տ ի ը ո ս յ ա ն. 2022, 103:

րառումը, ե) Հայկական բարենորոգումները կայսրությունում իրականացվող ընդհանուր բարեկարգման մեջ չպետք է տարրալուծել, քանի որ դրանք ունեն միջազգային բնույթ³⁷:

Ձոհրապի և Շյոնբերգի օգոստոսի 30-ի հանդիպումը ցույց տվեց, որ դիմաշրջությամբ Հայերին հիասթափեցնելու ու Հայկական բարենորոգումների խնդիրը միջազգային հարթակից հայ-թուրքական հարաբերությունների դաշտ տեղափոխելու գերմանական դիվանագիտության հույսերը ձախողված են: Հայկական կողմն անդրդվելի էր, քանի որ հիասթափված էր բարենորոգումների վերաբերյալ թուրքական բազում խոստումներից և լիակատար անվատահույություն ունեն երիտթուրքական իշխանությունների նկատմամբ: Նոր իրավիճակում գերմանական դիվանագիտությունը, ընդունելով Հայկական մի շարք առանցքային պահանջների հիմնավորվածությունը, արդեն պետք է փոփոխություններ կատարեր իր մարտավարությունում:

Օգոստոսի 30-ին Բեռլինում տեղի էր ունեցել ևս մի կարևոր հանդիպում, որը լեռն որոշակի դեր խաղաց Հայկական բարենորոգումների նկատմամբ Ռուսաստանի ու Գերմանիայի դիրքորոշումները հստակեցնելու գործում, սակայն բանակցային գործընթացում որևէ առաջընթաց չգրանցեց: Այդ օրը Բեռլինում ռուսական հավատարմատար Բրոնեակին այցելել էր Գերմանիայի պետքարտուղար Գոթլիբ Փոն Յագովին և դոկտոր, չնայած իրեն տրված խոստումներին, թե Կ. Պոլսի գերմանական դեսպան Հ. Վանզենհայմը զիջումներ կկատարի ռուսական նախագծի որոշ դրույթների ընդունման ոգով, այնուամենայնիվ դեսպանի գործողություններում որևէ առաջընթաց չի նկատվում: Պարզվեց, որ երկու տերությունների Կ. Պոլսի դեսպանները չեն կարողանում համաձայնություն գալ Հայկական միասնական նահանգը երկու հատվածի բաժանելու ձևի շուրջ: Ռուսական կողմը պնդում էր հատվածների սահմանազատումը կատարել հյուսիսից հարավ, իսկ գերմանական կողմը՝ արևելքից արևմուտք: Հյուսիսից հարավ, այսինքն՝ ուղղահայաց տրոհման պարագայում Ռուսաստանը սահմանակցելու էր մեկ սեկտորի հետ, իսկ արևելքից արևմուտք, այսինքն՝ հորիզոնական բաժանման դեպքում՝ երկու սեկտորների հետ: Գերմանական կողմը, ընդառաջելով թուրքերին, պնդում էր հորիզոնական սահմանազատման վրա նաև այն մտադրությամբ, որ դա հնարավորություն կտար ավելի շատ թրքաբնակ և քրդաբնակ տարածքներ միացնել Հայկական երկու սեկտորին:

Բրոնեակու և Փոն Յագովի հանդիպումը մտահոգող էր նաև մեկ այլ առումով. պետքարտուղարը հասկացրեց՝ Գերմանիան փոշմանել է, որ համաձայնություն է տվել վարչական հիմնարկներում ազգային պատկանելիությամբ համեմատական սկզբունքի կիրառմանը, ինչպես նախատեսում էին ռուսական առաջարկները: Դեսպան Հ. Վանզենհայմի ցանկությամբ Փոն Յագովն առաջարկում էր Հայկական սեկտորների վարչական հիմնարկներում կիրառել ազգությունների միջև հավասար ներկայացվածության սկզբունքը, ինչը կապահովեր թուրքերի ու քրդերի միասնական մեծամասնություն Հայերի ներկա-

³⁷ Տե՛ս Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի ձեռագրատուն, վավ. 288, 231–233, Մ ա ր - տ ի ր ո ս յ ա ն. 2022, 104–105:

յացվածության նկատմամբ: Պետքարտուղարը նույնիսկ չէր էլ կարողանում մանրամասնել, թե ո՞ր հիմնարկություններում պետք է կիրառվեր հավասար ներկայացվածության սկզբունքը: Ակնհայտ էր, որ նա առանց խնդրի մեջ խորամուխ լինելու պարզապես ասաց այն, ինչ իրեն փոխանցել էր դեսպան Վանգենհայմը³⁸: Ըստ էության, Փոն Յագովը գերմանական ճշտապահությամբ կրկնում էր այն, ինչ ասել էր Շյոնբերգը Ջոհրապին:

Հայկական բարենորոգումների խնդիրը փակուղուց դուրս բերելու համար դեսպան Մ. Գիրսը փոխարտգործնախարար Ա. Ներատովից հանձնարարություն ստացավ ուղիղ բանակցություններ սկսել Հ. Վանգենհայմի հետ և դիմել փոխգլխավորների: Սակայն, հաշվի առնելով պատրիարքարանի օգոստոսի 29-ի հուշագրի հինգ անխախտ պահանջները՝ դեսպան Մ. Գիրսին անհրաժեշտ էր ճշտել փոխգլխավորների սահմանները և գտնել խնդիրների կարգավորման ընդունելի տարբերակ: Ռուսական դիվանագիտության համար այս բարդ ու պատասխանատու հարցի լուծումը ստանձնեց Գ. Ջոհրապը, ով սեպտեմբերի 1-ին այցելեց գերմանական դեսպանատուն և զրավոր տարբերակով ներկայացրեց իր անձնական մոտեցումները: Հ. Վանգենհայմը քաջատեղյակ էր Ջոհրապի և Շյոնբերգի նախորդ հանդիպման մանրամասներին, որի մասին էլ տեղյակ էր պահել նաև Փոն Յագովին: Սակայն Գ. Ջոհրապի այս այցելությունը նպատակ ուներ խնդրի կարգավորմանն այլընտրանքային լուծումներ առաջարկելու միջոցով նոր լիցք հաղորդել ռուս-գերմանական բանակցություններին: Թեև դա ներկայացվում էր իբրև մասնավոր բնույթ կրող, սակայն ինքնին հասկանալի էր, որ գերմանացի դիվանագետները բանակցում են Օսմանյան կայսրության ամենաազդեցիկ հայի հետ:

Չնայած պատրիարքարանն իր օգոստոսի 29-ի հուշագրում առաջադրած պահանջները համարում էր անխախտ, այդուհանդերձ, օսմանյան պառլամենտի հայազգի պատգամավորը հասկանում էր, որ առանց փոխգլխավորների բանակցությունները վերջնականապես կտապալվեն: Այլընտրանքային լուծումների և փոխգլխավորների անխուսափելիության Գ. Ջոհրապի մոտեցումը Հ. Վանգենհայմը Փոն Յագովին գեկուցեց հետևյալ կերպ. «Թեև Ջոհրապը հանուն կարգի իր պատրիարքի պաշտոնապես հայտնած տեսակետի հետ ուղղակի հակասության մեջ չմտնելու համար հայտարարեց, որ վերջինիս կողմից առաջ քաշված 5 կետերի ընդունումը պարտադիր է, մասնակի կարգով այնուամենայնիվ ավելացրեց, թե հինգ հիմնական կետերում այս կամ այն փոփոխությունը թերևս կարելի է համաձայնվել միայն այն ժամանակ, երբ խսկապես ձեռնամուխ կլինեն ռեֆորմների անցկացմանը»³⁹:

Ելնելով փոխգլխավոր տրամաբանությունից՝ Գ. Ջոհրապը հայտնեց, որ հայերի համար պարզապես բաղձալի է մեկ միասնական հայկական նահանգի հիմնումը, սակայն եթե ինչ-ինչ պատճառներով տերություններն անհնար կհամարեն հայկական այդ երազանքի իրագործումը, ապա հայերի համար միևնույն է, թե նահանգը ինչպես կտրոհվի՝ հյուսիսային ու հարավային, ինչ-

³⁸ Տե՛ս Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923). 1972, 270–271:

³⁹ Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919). 1995, 119–120; «Երկիր» (Երևան), 23. IV. 1994:

պես թուրքական կառավարությունն էր ուզում, թե՛ արևելյան ու արևմտյան, ինչպես առաջարկում էր ռուսական կողմը: Գ. Ձոհրապի համոզմամբ՝ պատերազմական շրջանակներն ավելի մեծ կարևորություն տալիս են հուշագրի երկրորդ և երրորդ պահանջներին, որոնք վերաբերում էին գլխավոր վերատեսուչների նշանակման կարգին ու դրանց լիազորություններին: Նա տերությունների կողմից գլխավոր վերատեսուչների նշանակման անհրաժեշտությունն առարկությունների տեղիք չտվող այնպիսի հիմնավորումներով ներկայացրեց, որ Հ. Վանդենհայմը հանդիպումից հետո ֆոն Յագովիին զեկուցեց՝ «այս հարցում տերությունները պետք է ընդառաջեն հայերին»⁴⁰: Թուրքական կառավարման համակարգի գերազանց իմացությունը Գ. Ձոհրապին հիմք էր տալիս կարծել, որ թուրքական կառավարությունն առավել կոշտ ընդդիմություն կցուցաբերի պատրիարքարանի հուշագրի երրորդ պահանջի, այսինքն՝ գլխավոր վերատեսուչների կողմից իրենց ենթակա սեկտորների բոլոր պաշտոնյաներին ու դատավորներին, այդ թվում նաև՝ վալիներին նշանակելու և ազատելու լիազորությունների նկատմամբ: Գ. Ձոհրապը պարզաբանեց, որ գլխավոր վերատեսուչներին կադրային հարցերում այդպիսի ընդարձակ լիազորություններ տալը հակասում էր սուլթանի ինքնիշխան իրավունքներին: Ուստի նա այդ խնդիրը լուծելու համար անհրաժեշտ էր համարում գտնել այնպիսի բանաձև, որը չէր նսեմացնի երիտթուրքական կառավարության ինքնասիրությունը: Ձոհրապը գտնում էր, որ այս մոտեցումը պետք է պահպանվի նաև վերատեսուչների նշանակման կարգը ձևակերպելիս: «Ինձ թվում է, — ասաց նա, — որ եթե դիվանագիտությունը, իսկապես ոչինչ չփոխելով, կրճատի թուրքիայի ինքնասիրությունը շոյող ձևակերպում, ապա հայերը դրան չեն առարկի»⁴¹:

Ինչ վերաբերվում է հուշագրի չորրորդ պահանջին, ապա գերմանացի դիվանագետները Ձոհրապի հետ այդ հարցը նույնիսկ չքննարկեցին, քանի որ արդեն ընդունել էին մահմեդականների և քրիստոնյաների միջև հավասար ներկայացվածության սկզբունքի կիրառման անհրաժեշտությունը:

Պատրիարքարանի հուշագրի հինգերորդ պահանջը մեկնաբանելիս Գ. Ձոհրապը չեղտադրում էր այն հանգամանքը, որ հայկական բարենորոգումները պետք է դիտարկել Օսմանյան կայսրությունում նախատեսվող բարենորոգումներից անջատ: Նա կարծում էր, որ անթույլատրելի է համակայսերական այլ բարենորոգումների մեջ հայկականը տարրալուծելը, քանի որ վերջինիս իրականացման համար կային միջազգային իրավական ակտեր⁴²: Հայկական բարենորոգումների միջազգային իրավական կարգավիճակի մասին չեղտադրումներով Գ. Ձոհրապն ի չիք դարձրեց թուրքական ծրագրի հիման վրա հատուկ հանձնաժողով հրավիրելու գերմանական առաջարկը, ինչը դեպքան

⁴⁰ Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919). 1995, 120; «Երկիր», 23. IV 1994:

⁴¹ Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919). 1995, 120; «Երկիր», 23. IV. 1994:

⁴² Տե՛ս Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919). 1995, 120–121; «Երկիր», 23. IV. 1994:

Գիրսը գնահատել էր որպես «վերին աստիճանի անցանկալի և աննպատակահարմար»⁴³:

Գ. Զոհրապի սեպտեմբերի 1-ի այցելությունը գերմանական դեսպանատուն և հայկական պահանջների փոխգիշտումային ու այլընտրանքային մոտեցումների գրավոր ձևակերպումը շրջադարձային էին ուս-գերմանական երկկողմ բանակցությունների համար: Բանակցային արագացված փուլի սկիզբ դրվեց: Դեսպաններ Մ. Գիրսի և Հ. Վանգենհայմի հանդիպումները գրեթե ամենօրյա դարձան: Հենց հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 2-ի հանդիպման ընթացքում Մ. Գիրսը համաձայնվեց հայկական վիլայեթները սահմանազատել հորիզոնական գծով, իսկ Հ. Վանգենհայմն ընդունեց հավասար ներկայացուցչության, ինչպես նաև՝ գլխավոր վերատեսուչներին տերությունների համաձայնությամբ նշանակելու և վերահսկողությունը դեսպանների ու տեղական հյուպատոսների միջոցով իրականացնելու սկզբունքները⁴⁴:

1913 թ. սեպտեմբերի 10-ին Մ. Գիրսը և Հ. Վանգենհայմը կայացրին փոխգիշտումային համաձայնություն հայկական բարենորոգումների վեց կետից բաղկացած ծրագրի շուրջ: Ըստ ուս-գերմանական փոխգիշտումային համաձայնության՝ Արևելյան Անատոլիայում ստեղծվելու էին երկու սեկտորներ, որոնցից առաջինն ընդգրկելու էր Տրապիզոնի, Էրզրումի և Սվազի, իսկ երկրորդը՝ Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի և Դիարբեքի վիլայեթները: Երկու սեկտորի գլուխ կանգնելու էին Բ. Դուան խնդրանքով և տերությունների համաձայնությամբ ընտրված երկու գլխավոր վերատեսուչ, ովքեր իրավասու էին թուրքական կառավարությանը հաստատման համար ներկայացնել սեկտորների բարձր պաշտոնյաների ու դատավորների թեկնածուների ցուցակը: Նրանց էր պատկանում սեկտորների, առանց բացառության, բոլոր պաշտոնյաների հեռացման իրավունքը: Զույգ սեկտորում հիմնվելու էին հավասար թվով մահմեդականներից և քրիստոնյաներից բաղկացած ընտրովի ժողովներ: Հավասարության այս սկզբունքը պահպանվելու էր բոլոր պաշտոնյաների նշանակման ժամանակ: Տերությունները բարենորոգումների գործադրման հսկողությունն իրականացնելու էին ինչպես Կ. Պոլսի իրենց դեսպանների, այնպես էլ՝ տեղական հյուպատոսների միջոցով: Մեծ պետությունները Բ. Դուան համաձայնությամբ կարող էին երկու սեկտորում իրականացնել նաև այլ բարենորոգումներ⁴⁵:

Ռուսական և գերմանական կառավարությունները գոհունակությամբ և բավականությամբ ընդունեցին փոխգիշտումային համաձայնություն կայացնելու մասին Կ. Պոլսից ստացված լուրը, և յուրաքանչյուրն իր դաշնակից պետություններին տեղյակ պահեց գրանցված հաջողության մասին: Անտանտի և Եռյակ դաշինքի երկրները ոչ միայն իրենց համաձայնությունը տվեցին ծրագրին, այլև պատրաստակամություն հայտնեցին թուրքական կառավարության մոտ պաշտպանել ուս-գերմանական համատեղ ծրագիրը: Հոկտեմ-

⁴³ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923). 1972, 273:

⁴⁴ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923). 1972, 273–274:

⁴⁵ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923). 1972, 276–277:

բերի 4-ին դեպքան Մ. Գիրսը Սայիդ Հալիմ փաշային ներկայացրեց փոխգլխավոր չումային համաձայնություն բնագիրը: Հայկական բարենորոգումների շուրջ դիվանագիտական մրցապայքարում սկսվեց նոր շրջափուլ, որն ավարտվեց 1914 թ. հունվարի 26-ի ռուս-թուրքական համաձայնագրի ստորագրմամբ:

Եզրակացություն

1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո Գ. Ջոհրապը ծավալել է հասարակական և քաղաքական ակտիվ գործունեություն, եղել է օսմանյան խորհրդարանի բոլոր գումարումների պատգամավոր, Կ. Պոլսի արևմտահայ ազգային ժողովի երեսփոխան, իսկ 1912–1914 թթ.՝ ակտիվորեն զբաղվել հայկական բարենորոգումների խնդրով: Լինելով Հայկական հարցը հետապնդող Կ. Պոլսի պատրիարքարանի Ապահովության հանձնաժողովին սատարող ու արտաքին կապերը տնօրինող Հարստահարական հանձնաժողովի հինգ անդամներից մեկը՝ նա աստիճանաբար դարձել է ռուսական և գերմանական դեսպանատների հետ բանակցություններ վարող պատրիարքարանի գլխավոր բանագնացը: Դրանցում Գ. Ջոհրապի մասնակցությունը կրել է հնարավորինս խորհրդապահական բնույթ, քանի որ օտարերկրյա դիվանագիտական ներկայացուցչությունների հետ բանակցություններ վարելը էջը բխում օսմանյան խորհրդարանի պատգամավորի կարգավիճակից: Լինելով ողջախոս և իրատես գործիչ՝ նա գլխավոր բանակցողի գործառույթը կատարել է մեծագույն պատասխանատվությամբ ու ջանասիրությամբ. բանակցային գործընթացում ցուցաբերել է այլընտրանքային մոտեցումներով փոխգլխավոր չումային համաձայնություն կայացնելու հմտություններ:

Կ. Պոլսի ռուսական և գերմանական դեսպանների, ինչպես նաև նրանց ներկայացուցիչների հետ բանակցություններում Գ. Ջոհրապը դրսևորել է դիվանագիտական հմտություններ՝ մշտապես առաջնորդվելով փակուղային իրավիճակներից խուսափելու և փոխգլխավոր չումային տարբերակներն ընդունելի դարձնելու սկզբունքներով: Անուրանալի է նրա դերը Ենի-Քյոյի բանակցություններից հետո հայկական բարենորոգումների խնդիրը փակուղուց դուրս բերելու և ռուսական ու գերմանական կայսրություններին բանակցությունների սեղանի շուրջ վերադարձնելու, ապա նաև՝ բարենորոգումների փոխգլխավոր չումային տարբերակը հակամարտող կողմերին ընդունելի դարձնելու անհավանական թվացող գործում: Օտարերկրյա դիվանագետների, հասարակական-քաղաքական գործիչների ու երիտթուրք բարձրաստիճան պաշտոնատար անձանց հետ բանակցություններում Գ. Ջոհրապն առաջնորդվել է արևմտահայությունը վտանգավոր մարտահրավերներից հեռու պահելու և նրա կյանքի ու գույքի ապահովության երաշխիքներ ստանալու ցանկություններով: Սեպտեմբերի 10-ի ռուս-թուրքական փոխգլխավոր չումային համաձայնությունից հետո էլ նա ակտիվ գործունեություն ծավալեց՝ ձեռք բերված համաձայնությունը թուրքական կառավարությանը պարտադրելու համար: Եվ, անգամ, վերջինիս հետ բանակցություններում ռուսական դիվանագիտությանը հորդորում էր առաջնորդվել փոխհասկանալիության սկզբունքով երիտթուրքերի համար ընդունելի նախագիծ ստանալու տարբերակով, այլ ոչ թե ճնշումների ճանապարհով, ինչը պայմանավորված էր արևմտահայ ժողովրդին թուրքական վրեժ-խնդրությունից հեռու պահելու մտահոգություններով:

Միքայել Մարտիրոսյան – պ. գ. թ., իմ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ-ի Համալսարան-Հային պատմություն և նրա դասավանդման մեթոդիկայի մաբիոնի դոցենտ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայ-ուուսական աունչություններ, Հայկական հարցի պատմություն: Հեղինակ է ուսումնամեթոդական ձեռնարկի և շուրջ 30 հոդվածի: martirosyanmiquael02@gmail.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- «Երկիր» (Երևան), 23. IV. 1994:
 Գրիգոր Ջոհրապ. 2003, Երկերի ժողովածու, հ. Դ, Երևան, ԳԱԹ, 656 էջ:
 Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 35, թ. 20:
 Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923). 1972, պրոֆ. Զ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 810 էջ:
 Մայր Աթոռ Սբ Էջմիածնի ծեռագրատուն, վավ. 288:
 Մարտիրոսյան Մ. 2022թ, Նորահայտ վավերագրեր Գրիգոր Ջոհրապի գործունեությունից. – «Բանբեր Արևելագիտության ինստիտուտի», հ. II, № 2, Երևան, էջ 90–110:
 Փափագեան Վ. 1952, Իմ յուշերը, հ. Երկրորդ, Պէյրուք, տպ. Համազգային ընկերություն, 610 էջ:
 Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919). 1995, отв. ред. В. А. Микаелян. Ереван, «Гитутюн», 643 с.
 Архив внешней политики Российской империи, ф. Посольство в Константинополе, оп. 517/2, д. 3728, л. 45, 122–123, 124; д. 3734, л. 183; ф. Канцелярия МИД, оп. 470, д. 114, л. 413; ф. Канцелярия 1913г., д. 115, л. 98.
 Сазонов С. Д. 2002, Воспоминания. Минск, «Харвест», 368 с.

РОЛЬ ГРИГОРА ЗОГРАПА В ЗАКЛЮЧЕНИИ РОССИЙСКО-ГЕРМАНСКОГО СОГЛАШЕНИЯ 1913 Г.

МИКАЕЛ МАРТИРОСЯН

Резюме

Ключевые слова: Григор Зограп, армянские реформы, Армянский Константинопольский патриархат, российско-германское компромиссное соглашение, Г. Вангенхайм, М. Гирс, А. Мандельштам.

Григор Зограп – один из корифеев западноармянской интеллигенции конца XIX – начала XX в. Обеспокоенность тяжелым положением западных армян и будущим Армении подтолкнула его к общественной и политической деятельности с юных лет. Высокая народная репутация дала возможность Зограбу в 1908–1914 гг. трижды подряд избираться депутатом младотурецкого парламента. Его политическая деятельность является ярким примером непоколебимой самоотверженности и политического мужества в служении родному народу, что заслуживает восхищения и благо-

дарности. Летом и осенью 1913 г., когда вопрос об армянских реформах был предметом конфликта между Антантой и Тройственным союзом, он стал главным посланником Армянского Константинопольского патриархата, ведя переговоры с посольствами России и Германии. В этих переговорах деятельность Зограпа держалась в секрете, поскольку ведение переговоров с иностранными дипломатическими представительствами не исходило из его статуса члена османского парламента. Роль главного переговорщика Г. Зограпа выполнял с максимальной ответственностью, добросовестностью и конфиденциальностью. В этих переговорах он продемонстрировал навыки дипломатической работы, всегда стараясь избегать тупиковых ситуаций и принимать компромиссные варианты.

Роль Г. Зограпа в выводе вопроса армянских реформ из тупика после переговоров в Еникё и в возвращении Российской и Германской империй за стол переговоров, а также в том, чтобы сделать компромиссный вариант реформ приемлемым для конфликтующих сторон, неоспорима. Накануне Первой мировой войны, когда державы неуклонно шли к разжиганию войны, Зограп благодаря упорному труду, смог вывести враждующие стороны, Антанту и Тройственный союз, на конструктивное поле переговоров. В переговорах с иностранными дипломатами и высокопоставленными младотурками Г. Зограпом двигало желание уберечь западных армян от опасных испытаний и получить гарантии безопасности их жизни и имущества.

Микаел Мартиросян – к. и. н., доцент кафедры всемирной истории и методики ее преподавания АГПУ им. Х. Абовяна. Научные интересы: армяно-русские связи, история Армянского вопроса. Автор учебно-методического пособия и около 30 статей. martirosyanmikael02@gmail.com

THE ROLE OF GRIGOR ZOHRAPI IN THE CONCLUSION OF THE RUSSIAN-GERMAN AGREEMENT OF 1913

MIKAEL MARTIROSYAN

S u m m a r y

Keywords: Grigor Zohrap, Armenian reforms, the Armenian Patriarchate of Constantinople, Russian-German compromise agreement, H. Wangenheim, M. Girs, A. Mandelstam.

Grigor Zohrap is one of the luminaries of the Western Armenian intelligentsia of the late 19th and early 20th centuries. The concern for the plight of the Western Armenian people and the future of Armenia pushed him to social and political activities from a very young age. The high public reputation made it possible for Zohrap to be elected a deputy of the Young Turk Parliament for three times in a row, from 1908 to 1914. His political activity is a

vivid example of serving his native people with unwavering dedication and political courage, which deserves admiration and gratitude. In the summer and autumn of 1913, when the issue of Armenian reforms was a subject of conflict between the Entente and the Triple Alliance, he became the chief envoy of the Armenian Patriarchate of Constantinople who negotiated with the Russian and German embassies. In these negotiations, Zohrap's activities were kept in secret, since negotiating with foreign diplomatic missions did not proceed from his status as a member of the Ottoman Parliament. G. Zohrap performed the role of the chief negotiator with maximum responsibility, integrity and confidentiality. In those negotiations, G. Zohrap demonstrated diplomatic skills, always trying to avoid deadlocks and accept compromise options.

G. Zohrap's role in bringing the issue of Armenian reforms out of the impasse after the negotiations in Yenik and in returning the Russian and German Empires to the negotiating table, as well as in making a compromise version of the reforms acceptable to the conflicting parties, is undeniable. On the eve of the First World War, when the powers were relentlessly stoking war, G. Zohrap, thanks to his hard work, was able to bring the warring parties, the Entente and the Triple Alliance, to a constructive field of negotiation. In negotiations with foreign diplomats and high-ranking Young Turks, G. Zohrap was motivated by the desire to protect Western Armenians from dangerous trials and to receive guarantees for the safety of their lives and property.

Mikael Martirosyan – Candidate of Sciences in History, Associate Professor at the Chair of World History and its Teaching Methods of the ASPU after Kh. Abovyan. Scientific interests: Armenian-Russian relations, history of the Armenian Question. Author of a study guide and about 30 articles. martirosyanmiquel02@gmail.com